

नेपालका प्रमुख भाषा र शिक्षणको अवस्था

Nepal's Main Languages and Status of Teaching

शालिकराम पौड्याल **उपप्राध्यापक**

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
बुटबल बहुमुखी क्याम्पस
बुटबल, नेपाल

Email:

shalik.paudyal@bumc.tu.edu.np

प्रकाशन : २०८१ जेठ

Publish: 2024 May

Doi:

<https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66552>

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

© 2024 by the author

Journal

विकासको निम्ति शिक्षा
Bikasko Nimti Shiksha

ISSN: 2616-0188 (Print)
3021-954X (Online)

website:<https://www.nepjol.info/index.php/bns>**Published By**

Research Centre for Educational
Innovation and Development
(CERID)

<http://cerid.tu.edu.np>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख नेपालको भाषाको वर्तमान अवस्था, त्यसको भौगोलिक वितरण, नेपालमा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग हुने प्रमुख भाषा, दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग हुने प्रमुख भाषा र नेपालका भाषाहरूको शिक्षणको अवस्थाका बारेमा अध्ययनमा केन्द्रित छ। नेपालमा बोलिने प्रमुख भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गरी भाषा शिक्षणको अवस्थालाई अध्ययन गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधिमा आधारित प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। नेपाल बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक तथा बहुभाषिक मुलुक हो। यहाँको भौगोलिक बनावटले पनि भाषिक स्थितिमा प्रशस्त प्रभाव पारेको छ। नेपालमा बोलिने भारोपेली, चिनियाँ-तिब्बती, द्रविडेली र आग्नेली गरी संसारमा बोलिने चारवटा परिवारका भाषाहरू तथा एकल परिवारको कुसुन्डा भाषाको बारेमा अध्ययन गरिएको छ। नेपालमा पछिल्लो समयमा आफ्नो मातृभाषाको संरक्षणप्रतिको चासो र भाषाका माध्यमबाट पहिचान खोज्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएकोले भाषाको सङ्ख्या बढ्दै गएको अवस्था देखिएको छ, भारोपेली विश्वको सबैभन्दा धेरै मानिसहरूले बोल्ने भाषाका रूपमा रहेको छ। नेपालमा पनि सबैभन्दा बढी वक्ता यसै भाषा परिवारको रहेको कुरा राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कबाट स्पष्ट हुन्छ। नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषाका शिक्षणको अवस्था र मातृभाषाको संरक्षण तथा विकासमा भएका विभिन्न कार्यहरूका बारेका पनि यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ। यसप्रकार यस लेखमा नेपालका मुख्य भाषाको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरी प्रमुख भाषाहरूको शिक्षणको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : जनगणना, भाषा, भाषापरिवार, मातृभाषा, वक्ता

Abstract

This article, the current studies of the language of Nepal, their geographical distribution, the main languages used as a mother tongue in Nepal, the major languages used as second languages and the teaching condition have been studied. The main objective of this article is to study the situation of language teaching by doing a comparative study of the major

How to cite this article (APA)

English : Paudel, S. R. (2024). Nepal's main languages and status of teaching. *Bikasko Nimti Shiksha*. . 27(1), 77-90. <https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66552>

नेपाली : पौड्याल, शालिकराम (२०८१), नेपालका प्रमुख भाषा र शिक्षणको अवस्था, विकासको निम्ति शिक्षा, २७(१), ७७-९० । <https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66552>

languages spoken in Nepal. In the article based on both qualitative and quantitative research methods, the materials collected from both primary and secondary sources have been done through library work. Descriptive, analytical and comparative methods have been used to analyze the collected materials. Nepal is a multi-ethnic, multicultural and multilingual country. The geographical structure has also had a great impact on the linguistic situation. Recently in Nepal, the number of languages is increasing due to the increasing interest in the preservation of their mother tongue and the tendency to find identity through language. The four great language families namely Indo-European, Sino-Tibetan, Dravidian and Austro-Asiatic and a language isolate are spoken in Nepal. Indo-European of speakers in the world. National census of Nepal 2021 also shows that most numbers of speakers in Nepal are from the same family i.e. Indo European. In this article, the teaching condition of various mother tongues spoken in Nepal and the various activities in the preservation and development of the mother tongues has been studied. In this way, in this article, the statistics of the major languages of Nepal have been presented and the teaching condition of them has been studied.

Keywords: census, language, language family, mother tongue, speaker

परिचय

नेपालमा बोलिने भाषाहरूको भौगोलिक एवम् जनसाङ्ख्यिकी स्थितिको अध्ययनबाट नेपाल बहुभाषिक मुलुक भएको स्पष्ट हुन्छ। यहाँका भिन्न भिन्न भाषीहरू अलग अलग भौगोलिक परिवेशमा बसोबास नगरी प्रायः अन्तर्मिश्रित अवस्थामा नै रहेका छन्। त्यस्तै भिन्न भिन्न जातिका समुदायहरू पनि अन्तर्मिश्रणको अवस्थामा रहेका छन्। यस्ता भाषिक समुदाय र जातीय समुदायका बिचमा सामाजिक आवश्यकता पूरा गर्नका निम्ति समुदायमध्येको कुनै एक भाषालाई साभ्ना सम्पर्क भाषाका रूपमा अङ्गीकार गर्नुपर्ने स्थिति आइपुग्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। नेपालमा विभिन्न भाषिक समुदायका बिचमा माध्यम भाषाका रूपमा नेपाली भाषाले स्थान प्राप्त गर्नु यसैको उपज हो। नेपालीमा भिन्नभिन्न जातिका बिचमा सामाजिक सम्पर्क स्थापित हुँदा समेत भाषिक बफादारिताको स्थिति खस्कदै गएको पाइन्छ। नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो। बहुभाषिक देशमा आआफ्ना मातृभाषाप्रतिको भाषिक बफादारी तथा भाषिक अवलम्बनको प्रवृत्ति पाइन्छ। साथै वक्ताले आफ्नो मातृभाषा छोडेर अर्को भाषाप्रति आकर्षित हुने स्थिति पनि देखिन्छ। आफ्नो भाषाको प्रयोगलाई कायमै राख्ने प्रवृत्ति भाषिक बफादारी (Language loyalty) हो भने आफ्नो मातृभाषा छोडेर अर्को भाषा ग्रहण गर्ने प्रवृत्ति भाषा प्रसरण (Language shift) हो (अधिकारी, २०६९)। नेपालका सन्दर्भमा एउटै क्षेत्र वा समाजमा विभिन्न भाषाभाषीको अन्तर्मिश्रण रहेको परिप्रेक्ष्यमा भाषिक समुदायले आफ्नो मातृभाषाप्रतिको बफादारिता नदेखाएको पाइन्छ। आफ्नो मातृभाषालाई संरक्षण गर्नुको सट्टा समाजमा प्रचलित अर्को प्रभावशाली भाषालाई प्रयोग गर्न थालेका पर्याप्त उदाहरण यहाँ भेटिन्छन्। धिमाल, तामाङ, लिम्बू, नेवार, थकाली, गुरुङ, दनुवार आदि जातिले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गरेर भाषिक बफादारिता झल्काए पनि मगरहरू आफ्नो मातृभाषाप्रति कम बफादार रहेको पाइन्छ। अवधी, भोजपुरी, थारू, मैथिली भाषी वक्ताहरूमा भाषिक बफादारिताको अवस्था बलियो रहेको देखिन्छ। मातृभाषाको संरक्षणका निम्ति भाषिक अवलम्बनको उपाय अपनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। त्यस्तै गरी शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन, प्रकाशन आदिमा प्रभावशाली रहेको भाषाप्रति अन्य भाषीको आकर्षण बढ्दै गएका कारणले पनि मातृभाषा छोडेर अर्को भाषा ग्रहण गर्ने भाषिक फड्कोको स्थिति नेपालमा रहेको देखिन्छ। बसाइँसराइ, जनघनत्वको कमी, अन्य भाषाको प्रभावशाली सामाजिक दबाव,

आफ्नो भाषामा अवसरको कमी आदिका कारण भाषान्तरणको अवस्था आउने देखिन्छ। नेपालमा बोलिने भाषाहरूको अवस्थाका बारेमा धेरै पहिलेदेखि नै विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाहरूबाट अध्ययन हुँदै आएको पाइन्छ। नेपालमा बोलिने भाषाहरूका बारेमा सामान्य अध्ययन भए पनि भाषिक स्थितिका बारेमा वैज्ञानिक अध्ययन हालसम्म हुन सकेको छैन। विदेशी विद्वान् कोलोनेल कर्कप्याट्रिकले आफ्नो पुस्तक *एन एकाउन्ट अफ द किडडम अफ नेपाल*मा संस्कृत भाषा प्रचलनमा रहेको र लोकभाषाका रूपमा पर्वती, नेवार, दनुवार, मगर, चुरौटे, हायु भाषा बोलिने बताएका थिए (थापा, २०६९)। नेपालका भाषाहरूका बारेमा अध्ययन गर्ने जे.ए. एटन, राल्फ लिली टर्नर, हेमराज शर्मा, बाबुराम आचार्य, पारसमणि प्रधान, बालचन्द्र शर्मा, रोस सि. कज्ली, योगेन्द्र यादव, रामराज पन्त, सोमनाथ शर्मा, तारानाथ शर्मा, माधवप्रसाद पोखरेल, मोहनराज शर्मा, हेमाङ्गराज अधिकारी, जर्ज भेन ड्रिम, नोभेलकिशोर राई, देवीप्रसाद गौतम, जोग्राफ, हाम्बोन आदि स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरू रहेका छन्। २०४७ सालभन्दा अगाडिको भाषिकनीति एक भाषावादी भएकाले नेपाली भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या बढ्दो थियो। २०४७ पछि बहुभाषावादी नीति अवलम्बन भएपछि नेपाली भाषाका वक्ताको सङ्ख्या घट्दै गएर अन्य भाषाका वक्ताको सङ्ख्या बढ्दै गएको देखिन्छ। भोटवर्मेली, आग्नेली र द्रविड भाषा परिवारका वक्ताहरू पनि उल्लेख्य रूपमा रहेका छन्। यसमा विषयको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा भाषा परिवार र भाषिक जनगणनाको सिद्धान्तलाई लिइएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा बोलिने प्रमुख भाषाको अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा बोलिने प्रमुख भाषाको अवस्था के कस्तो छ भन्ने मूल प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित भई भाषाको तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी भाषाहरूको शिक्षणको अवस्थालाई अध्ययन गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै अनुसन्धान विधिमा आधारित छ। प्रस्तुत लेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयबाट प्रकाशित राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रतिवेदनलाई लिइएको छ। द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा विभिन्न सन्दर्भ पुस्तक, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिकाको उपयोग गरिएको छ। दुवै प्रकृतिका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र तुलनात्मक विधिको प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

परिणाम र छलफल

नेपालमा भारोपेली, भोटवर्मेली, आग्नेली, द्रविड र एकल भाषा परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९) को नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा प्रस्तुत गरिएका भाषाको सङ्ख्या र अवस्थालाई आधार मानेर तुलनात्मक विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै नेपालको भाषाको भौगोलिक वितरण र भाषाको शिक्षणको अवस्थालाई अध्ययनको आधार बनाइएको छ।

नेपालमा बोलिने प्रमुख भाषाहरू

नेपालमा चारवटा परिवारका भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाहरू भारोपेली परिवारका भाषा हुन्। भारोपेली परिवार नेपालको सबैभन्दा ठुलो भाषापरिवार हो।

विभिन्न देशमा बोलिने अङ्ग्रेजी, फ्रान्सेली, जर्मनेली, चेकोस्लोभाकियाली, रसियाली, फार्सेली, हिन्दी, उर्दू, बङ्गला, सिंहली, नेपाली आदि भाषाहरू भारोपेली परिवारअन्तर्गत पर्दछन्। संसारमै सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भारोपेली भाषापरिवारकै भाषाहरू नेपालमा पनि बढी बोलिन्छन्। नेपालका सन्दर्भमा भारोपेलीपछि दोस्रो स्थानमा चिनियाँ-तिब्बती/भोटवर्मेली परिवारका भाषाहरू पर्दछन्। त्यसैगरी नेपालमा आग्नेली परिवारका सतार र खडिया तथा द्रविडेली परिवारका भाङ्गड भाषा बोलिन्छन्। २०५८ सालको जनगणनामा नेपाली साङ्केतिक भाषाबारे जानकारी दिइएको छ भने केही विदेशी भाषाहरू थपिएका छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार साङ्केतिक भाषाको प्रयोगकर्ता १७८४ (०.०१ प्रतिशत) रहेका छन्।

नेपालमा १९६८ सालबाट जनगणना सुरु भएको हो। नेपालमा भएका जनगणनाका तथ्याङ्कअनुसार वि.सं. २००९/११ मा ४४; वि.सं. २०१८ मा ३६; वि.सं. २०२८ मा १७; वि.सं. २०३८ मा १८; वि.सं. २०४८ मा ३१; वि.सं. २०५८ मा ९२; वि.सं. २०६८ मा १२३ र २०७८ मा १२४ सङ्ख्यामा भाषाहरू बोल्ने गरिएको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा समेत कतिपय भाषाहरूको नाम खुल्ल नसकी अज्ञात भनेर उल्लेख गरिएको छ। २०५८ सालले नेपालमा ९२ वटा भाषाहरू अस्तित्वमा रहेको उल्लेख गरेको छ। बाबरा एफ ग्राइम्सले सन् २००० को क्योटो सम्मेलनमा प्रस्तुत गरेको भाषासूचीअनुसार नेपालमा १२८ वटा भाषाहरू रहेको पाइन्छ। त्यस्तै भाषाशास्त्री स्टेभ वाटर्सले नेपालमा १२८ वटा भाषाहरू रहेको र लगभग १०० वटा भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। २०५८ सालको जनगणनाअनुसारका ९२ भाषामध्ये १६ वटा भाषा कुल जनसङ्ख्याको ९७ प्रतिशतले बोल्छन् भने ७६ वटा भाषा ३ प्रतिशतले मात्र बोल्छन्। तीमध्ये आधाजति १,००० भन्दा कम मानिसले र बाँकी आधा जति १०,००० भन्दा कम मानिसले बोल्छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०५८ का अनुसार कुल जनसङ्ख्याको ०.७४ प्रतिशत र २०६८ सालका अनुसार ०.१८ प्रतिशतले बोल्ने केही भाषाहरू पर्याप्त सूचनाको अभावमा अज्ञात शीर्षकभित्र राखिएको छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। त्यस्तै २०६८ का अनुसार ०.०७ प्रतिशतले बोल्ने केही भाषाहरू अन्यमा राखिएको छ। वि.सं. २०५८ मा ९२ रहेको नेपालको भाषा वि.सं. २०६८ मा ३१ वटाले बढेर १२३ पुगेको देखिन्छ।

भाषा आयोगको २०७५/७६ को अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा राना थारू (कञ्चनपुर), नार फु (मनाङ), चुम (स्यार) गोरखा, पाइके(डोल्पा), सेराके (सेके) (मुस्ताङ), नुब्री (लार्के) गरी छवटा भाषा थपिएका थिए। भाषा आयोगको प्रतिवेदन- २०७६/७७ अनुसार थप दुई भाषा मारेक (याक्खा) र नावा शेर्पा थपिएसँगै नेपालमा बोलिने भाषाहरूको सङ्ख्या १३१ पुगेको हो। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ मा नेपालमा १२३ वटा भाषा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग भएको थियो भने २०७८ को जनगणनामा १२४ वटा भाषा मातृभाषाका रूपमा प्रयोगमा आएका देखिन्छन्। २०६८ को जनगणनाअनुसारका उडिया, आसामी, चिनियाँ, जोङ्खा, गढवाली, फ्रेन्च, मिजो, कुकी, रुसी, स्पेनी, नागामी र अरबी गरी १२ वटा भाषा जनगणना २०७८ को सूचीमा आएका छैनन्। जनगणना २०६८ मा नभएका भोटे, लोवा, चुम/नुब्री, वारागुडवा, नार-फू, रानाथारू, कर्मारोड, मुगाली, तिछुरोड पोइके, साद्री, डोने, मुन्डा/मुडियारी र केवरत गरी १३ वटा भाषा २०७८ को जनगणनामा थपिएका छन् (रेग्मी, २०८०)। त्यस्तै २०६८ को जनगणनामा राजस्थानी भाषा भनिएकालाई

२०७८ को जनगणनामा मारवाडी भनिएको छ । नेवार, लिम्बू र बाहिङ भाषाको नाम क्रमशः नेपाल भाषा (नेवारी), याक्थुङ/लिम्बू र बाहिङ/वायुङ भनिएको छ । २०६८ को जनगणनामा मगर, खाम र काइके भनिएकामा २०७८ को जनगणनामा मगर हुट, मगर खाम र मगर काइके भनिएको छ । एक लाखभन्दा बढी वक्ताहरू भएको मातृभाषाको सङ्ख्या २१ वटा रहेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नयाँ थपिएका मातृभाषाहरूमा भोटे, लोवा, चुम/नुब्री, वारागुडवा, नार-फु, रानाथारू, कर्मारोड, मुगाली, तिछुरोड पोइके, साद्री, डोने, मुन्डा/मुडियारी र केवरत पर्छन् (राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना, २०२१) । २०६८ सालको जनगणनामा रहेका १२३ वटा भाषामध्ये १२ वटा विदेशी भाषाहरूको बोल्ने वक्ता न्यून भएकाले तिनीहरूलाई २०७८ को जनगणनामा अन्य मातृभाषाअन्तर्गत राखिएकाले कुल मातृभाषा सङ्ख्या १२४ कायम भएको हो । राजनीतिक रूपमा क्षेत्र विभाजन गर्नु, एउटै भाषाका विविध भेदलाई छुट्याउनु, भाषिकालाई पनि भाषाको मान्यता दिनु, वैज्ञानिक भाषिक जनगणना हुन नसक्नु, गणकहरू तालिम प्राप्त नहुनु, भाषिक चेतनाका कारण स्वपहिचानका लागि आफ्नो भाषाको संरक्षणमा व्यक्ति, समुदाय, संस्था लाग्नु आदि कारणले भाषाको सङ्ख्यामा परिवर्तन देखिएको छ (आचार्य, २०२०) । नेपालमा सबै मातृभाषीहरू आफ्नो जाति, भाषा, जातिगत पहिचान, मातृभाषाको साहित्य र लिपि बचाउन सचेत देखिन्छन् । भाषा आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू (२०७८) प्रतिवेदनमा बहदो सहरीकरण र प्रविधिको द्रुत विकासले गर्दा तराई र सहरमा बस्ने विविध भाषा बोल्ने वक्ताहरू नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषातर्फ आकर्षित भइरहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । नेपालको विभिन्न जनगणनाको तथ्याङ्क हेर्दा भाषासम्बन्धी तथ्याङ्क फरक फरक देखिन्छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा बोलिने १२४ वटा भाषाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तामाङ, बज्जिका, अवधी, नेवारी, मगर हुट, डोटेली, उर्दु, लिम्बू, गुरुङ, मगही, बैतडेली, राई, अछामी, बान्तवा, राजवंशी, शेर्पा, खास, बभाडी, हिन्दी, मगर खाम, चाम्लिङ, रानाथारू, चेपाङ, बाजुरेली, सन्थाली, दनुवार, दार्चुलेली, उराउँ/कुडुख, कुलुङ, अंगिका, माभी, सुनुवार, थामी, गनगाई, थुलुङ, बंगला, घले, साम्पाङ, मारवाडी, डल्डेल्थुरी, धिमाल, ताजपुरिया, कुमाल, खालिङ, मुसलमान, वाम्बुले, बाहिङ/वायुङ, याक्खा, संस्कृत, भुजेल, भोटे, दरई, याम्फु/याम्फे, नाछिरिङ, ट्योल्मो/योल्मो, दुमी, जुम्ली, बोटे, मेवाहाङ, पुमा, पहरी, आठपहरिया, दुङमाली, जिरेल, तिबेतियन, दैलेखी, चुम/नुब्री, छन्त्याल, राजी, थकाली, मेचे, कोयी, लोहोरुङ, केवरत, डोल्पाली, डोने, मुगाली, जेरो/जेरुङ, कर्मारोड, छिन्ताङ, ल्होपा, लाप्चा, मुण्डा/मुडियारी, मनाङ, छिलिङ, दुरा, तिलुङ, साङ्केतिक भाषा, व्याँसी, बालकुरा/बराम, वारागुडवा, साद्री, अङ्ग्रेजी, मगर काइके, सोनहा, हायु/भायु, किसान, पन्जाबी, धुलेली, खाम्ची (राउटे), लुङखिम, लोवा, कागते, वालिङ/वालुङ, नार-फु, ल्होमी, तिछुरोड पोइके, कुर्माली, कोचे, सिन्धी, फाङदुवाली, बेल्लारे, सुरेल, माल्याण्डे, खरिया, सधनी, हरियान्ची, साम, बनकारिया, कुसुन्डा । नेपालमा भारोपेली परिवारका भाषाहरू बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ८२.०६ प्रतिशत र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरू बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या १७.४६ प्रतिशत रहेको कुरा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ । यहाँ भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेली, द्रविडेली र एकल परिवारका भाषाको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

भारोपेली परिवारका प्रमुख भाषाहरू

नेपालमा सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाहरू भारोपेली परिवारअन्तर्गत पर्दछन् । भारोपेली परिवारका नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, अवधी, बज्जिका, कुमाल, बोटे, दुनुवार माभी, दरै आदि भाषाहरू नेपालमा बोलिन्छन् । नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारको नेपाली भाषा प्रायः सबै क्षेत्र र जिल्लाहरूमा फैलिएको छ भने अन्य भाषाहरू खास-खास क्षेत्रमा बढी केन्द्रित छन् । भारोपेली परिवारका भाषाको अवस्थालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १

नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका प्रमुख भाषाहरू

भाषा	राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार वक्ता प्रतिशत	राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार वक्ता प्रतिशत	राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार वक्ता प्रतिशत
नेपाली	४८.६	४४.६	४४.८६
मैथिली	१२.३०	११.७	११.०५
भोजपुरी	७.५३	६.७	६.२४
थारू	५.६८	५.८	५.८८
अवधी	२.२७	१.९	२.९६
बज्जिका	१.०५	२.९९	३.८९
डोटेली	.	२.९७	१.७
उर्दू	०.७७	२.६	१.४२
बैतडेली	..	१.०३	०.५२
अछामी	..	०.५४	०.४८

स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, राष्ट्रिय जनगणना- २०५८, २०६८ र २०७८ ।

वि.सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार ४८.६१ प्रतिशत जनसङ्ख्याले मातृभाषाका रूपमा र ९० प्रतिशतले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना- २०६८ अनुसार यसको वक्तासङ्ख्या ४४.६ प्रतिशत रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार ४४.८६ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्छन् । साथै ४६.२३ प्रतिशत वक्ताले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्छन् । जनसङ्ख्याका दृष्टिले नेपाली भाषा सातवटै प्रदेशमा पहिलो स्थानमा रहेको देखिन्छ ।

मैथिली भाषा नेपाली भाषापछिको दोस्रो बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा हो । संस्कृत भाषाको मागधी प्राकृत भेदबाट विकसित मैथिली मिथिला क्षेत्रमा बोलिने भएकाले यस भाषाको नाम मैथिली नामकरण गरिएको हो । नेपालका पूर्वी तराई रौतहटको गौरदेखि सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा, सप्तरी, मोरङ, सुनसरी र भ्वापासम्म बोलिन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६०) । यस भाषामा साहित्यलेखन, पत्रिका प्रकाशन, रेडियो तथा टिभीमा समाचार तथा अन्य कार्यक्रम प्रसारण, फिल्म, टेलिफिल्म निर्माणजस्ता कार्यहरू भएका छन् । पहिले तिरहुता लिपिमा लेखिने मैथिली अहिले

देवनागरी लिपिमा नै लेखिने गरिएको छ (आचार्य, २०२०)। यस भाषालाई नेपालमा प्राथमिक तहदेखि उच्च शिक्षासम्म पढ्न पाउने व्यवस्था समेत रहेको छ। २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार १२.३० प्रतिशतले यो भाषा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्छन्। राष्ट्रिय जनगणना- २०६८ अनुसार यसको वक्ता सङ्ख्या ११.७ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ११.०५ प्रतिशतले मैथिली भाषालाई मातृभाषाका रूपमा बोल्छन्।

भोजपुरी भाषा पनि मागधी प्राकृतिक भाषाबाट विकसित भाषा हो। भोजपुरी भाषा मध्यतराई र मध्यपश्चिमको प्रमुख भाषा हो। सर्लाही, बारा, रौतहट, पर्सा, नवलपरासी, रुपन्देहीजस्ता तराईका जिल्लामा यो भाषा बोलिन्छ। पहिले कैथी लिपिमा लेखिने भोजपुरी भाषा हाल देवनागरी लिपिमा नै लेखिन्छ। प्राचीन साहित्य र लोकसाहित्यमा भोजपुरी भाषा समृद्ध मानिन्छ (आचार्य, २०२०)। २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार ७.५३ प्रतिशतले भोजपुरी भाषा बोल्दछन्। राष्ट्रिय जनगणना- २०६८ अनुसार यसको वक्ता सङ्ख्या ६.७ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ६.२४ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा भोजपुरी भाषा बोल्छन्।

थारू भाषा चौथो स्थानमा रहेको छ। यो भाषा मागधी प्राकृतबाट विकसित भएको ठानिन्छ। यो भाषा बर्दिया, कैलाली, सिराहा, दाङ, कञ्चनपुर, सप्तरी, सुनसरी, बाँके, कपिलवस्तु, चितवन, नवलपरासी, उदयपुर, मोरङ, बारा, रुपन्देही, रौतहट, सर्लाही आदि जिल्लामा बोलिन्छ। मैथिली, भोजपुरी, हिन्दी आदि भाषाहरूबाट प्रभावित थारू भाषामा ठाउँअनुसार विविधता पाइन्छ। थारू भाषामा पुरानो साहित्यिक परम्परा नभए पनि अहिले यस भाषामा साहित्य सिर्जना गर्ने, पत्रिका प्रकाशन गर्ने, शब्दकोश तथा व्याकरण लेख्ने कार्यको सुरुवात भएको छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार ५.८६ प्रतिशतले यो भाषा बोल्दछन्। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यसको वक्तासङ्ख्या ५.८ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ५.८८ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा थारू भाषा बोल्छन्।

अवधी भाषा तराई क्षेत्रको भाषा हो। अवधी भाषा पनि संस्कृतको अर्धमागधी प्राकृत भाषाबाट विकसित भएको भाषा हो। यो भाषा नेपालको नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुरजस्ता जिल्लामा बोलिन्छ। २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा २.४७ प्रतिशतले यो भाषा बोल्दछन्। राष्ट्रिय जनगणना- २०६८ अनुसार यसको वक्ता सङ्ख्या १.९ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार २.९६ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा अवधी भाषा बोल्छन्।

भोटवर्मेली परिवारका भाषाहरू

भोटवर्मेली भाषापरिवारलाई चिनियाँ-तिब्बती भाषापरिवार पनि भनिन्छ। यस भाषापरिवारका भाषाहरू चीन, तिब्बत, बर्मा, नेपाल, भारत, भुटान, बंगलादेश, थाइल्यान्ड, भियतनाम आदि देशहरूमा बोलिन्छ। यस भाषापरिवारका तामाङ, नेवारी, मगर, राई, थकाली, जिरेल, मेचे, सुनुवारी, हायु, ब्याँसो राउटे, पहरी, लेप्चा, दूरा, राजी, कागते आदि भाषाहरू नेपालमा बोलिन्छन्। नेपालमा सबैभन्दा बढी भाषाहरू भएको परिवार भोटवर्मेली परिवार हो भने भारोपेलीपछि बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा पनि

भोटवर्मेली परिवारका भाषा हुन् । भोटवर्मेली परिवारका भाषाको अवस्थालाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका २

नेपालमा बोलिने भोटवर्मेली परिवारका प्रमुख भाषाहरू

भाषा	राष्ट्रिय जनगणना २०५८ अनुसार वक्ता प्रतिशत	राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार वक्ता प्रतिशत	राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार वक्ता प्रतिशत
तामाङ	५.१९	५.११	४.८८
मगर	३.९३	२.८९	२.७८
नेवार	३.६३	३.२०	२.९६
गुरुङ	१.४९	१.२३	१.१२
लिम्बू	१.४७	१.३०	१.२
राई	..	०.६०	०.५
वान्तवा	१.६३	०.५०	०.४७
शेर्पा	०.५७	०.४३	०.४
चाम्लिङ	०.२०	०.२९	०.३१
चेपाङ	०.१६	०.१८	०.२

स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, राष्ट्रिय जनगणना- २०५८, २०६८ र २०७८ ।

भोटवर्मेली परिवारको सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा तामाङ भाषा हो । यो भाषा समग्रमा पाँचौँ स्थानमा पर्दछ । धादिङ, रसुवा, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलान्चोक, मकवानपुर, सिन्धुली, दोलखा, रामेछाप, गोरखा, चितवन आदि जिल्लामा यो भाषा बोलिन्छ । लेख्य साहित्यको भरखरै सुरुवात गरिएको यस भाषाले नेपालमा रेडियो, पत्रपत्रिका, आदिमा पनि प्रवेश पाएको छ भने प्राथमिक तहदेखि उच्च तहसम्मको अध्ययनका लागि पनि स्वीकृत भाषा हुन पुगेको छ (आचार्य, २०२०) । २०५८ को तथ्याङ्कअनुसार ५.१९ प्रतिशतले यो भाषा बोल्दछन् । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार यस भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्नेहरू नेपालमा ५.१० प्रतिशत छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ४.८८ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा तामाङ भाषा बोल्छन् ।

नेवारी भाषा (नेपाल भाषा) भोटवर्मेली परिवारको समृद्ध भाषा हो । नेवार जातिले प्रयोग गर्ने भाषालाई नेवारी भाषा भनिन्छ । यस भाषाको मूल थलो काठमाडौँ उपत्यका हो । काभ्रेपलान्चोक, म्याग्दी, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, मकवानपुर, दोलखा, तनहुँ, पाल्पा आदि क्षेत्रमा पनि नेवारी भाषा बोलिन्छ । पहिले नेवारी लिपि र क्योमोल, गोलमोल, भुँजिमोल, रञ्जना, लुतिमोल आदि शैलीमा लेखिएको पाइए तापनि अहिले यस भाषामा देवनागरी लिपिको प्रयोग भएको पाइन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६०) । आफ्नै समृद्ध साहित्य भएको यस भाषामा पत्रपत्रिका प्रकाशन, साहित्य लेखन, फिल्म, टेलिफिल्म निर्माण र गीत गायनका कार्यहरू प्रशस्त भएको पाइन्छ । २०५८ को तथ्याङ्कअनुसार ३.६३ प्रतिशतले यो भाषा बोल्छन् । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेवारी भाषी प्रयोगकर्ताहरू नेपालमा ३.२० प्रतिशत छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार २.९६ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा नेवारी भाषा बोल्छन् ।

मगर ढुट भाषा भोटबर्मेली परिवारको भाषा हो । यो भाषाको मूल थलो पाल्पा, बागलुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, रोल्पा, गोरखा, सिन्धुली, गुल्मी आदि मानिएका छन् । यस भाषालाई मगर ढुट र मगर खास गरी छुट्टाछुट्टै भाषाको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । यसलाई लाङ्घाली, लाखाली काइकेलीका नामले पनि चिनाइन्छ (ढकाल, २०६६) । मगर भाषा आख्या लिपिमा लेखिन्छ । मगर भाषाले रेडियो नेपालमा समाचार वाचनमा प्रवेश पाएको छ भने यस भाषामा शब्दकोश, व्याकरण, पत्रपत्रिका लेखन कार्यको पनि सुरुवात भएको छ (आचार्य, २०२०) । २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार ३.३९ प्रतिशतले यो भाषा बोल्दछन् । २०६८ सालको जनगणना अनुसार यस भाषाको प्रयोग गर्ने मातृभाषीको सङ्ख्या २.९८ प्रतिशत रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार २.७८ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा मगर ढुट भाषा बोल्छन् ।

राई किराँती भाषा समूहको नाम हो । यसभित्र अनेकौँ थरीका राई भाषाहरू रहेका छन् । राई जातिका थरअनुसार भाषाहरू पनि फरक-फरक भएको पाइन्छ । बान्तवा, चाम्लिङ, खालिङ, आठपहरिया, कुलुङ, थुलुङ, छुलुङ, आदि २१ थरी राई जातिको सामूहिक नाम राई-किराँती हो (आचार्य, २०२०) । राई भाषाको प्रयोग क्षेत्र धनकुटा, खोटाङ, उदयपुर, भोजपुर, इलाम, संखुवासभा, रामेछाप आदि जिल्लाहरू हुन् । राई-किराँती भाषा श्रीजङ्गा लिपिमा लेखिन्छ । यसलाई मातृभाषाको रूपमा बोल्नेहरूको जनसङ्ख्या २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार १.६३ प्रतिशत रहेको थियो । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार ०.६० प्रतिशतले यो भाषा बोल्दछन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ०.५ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा राई भाषा बोल्छन् ।

लिम्बू जातिका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने भाषा नै लिम्बू भाषा हो । यस भाषाका प्रयोगकर्ताहरू धनकुटा, पाँचथर, संखुवासभा, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ, इलाम, सुनसरी, मोरङ, झापा आदि जिल्लाहरूमा पाइन्छन् । लोक साहित्यका दृष्टिले सम्पन्न मानिने लिम्बू भाषाको आफ्नै श्रीजङ्गा वा सिरीजङ्गा लिपि छ तर अहिले यो भाषा पनि देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ । यिनीहरूको धर्मग्रन्थ *मुन्धुम* यसै लिपिमा नै लेखिएको छ (ओझा, २०६७) । २०५८ सालको तथ्याङ्कअनुसार यो भाषा बोल्ने वक्ता १.४७ प्रतिशत रहेका थिए । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार यस भाषाका प्रयोगकर्ता १.३० प्रतिशत रहेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १.२ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा लिम्बू/याक्थुङ भाषा बोल्छन् ।

गुरुङ जातिले बोल्ने भाषा गुरुङ भाषा हो । यस भाषाको मुख्य क्षेत्र लमजुङ, कास्की, तनहुँ, गोरखा, धादिङ, स्याङ्जा, मनाङ, पर्वत, मुस्ताङ, डोल्पा, प्युठान, रसुवा आदि जिल्लाका विभिन्न भाग हुन् । यो भाषा तिब्बती भाषासँग धेरै मिल्दोजुल्दो छ । गुरुङ भाषा खेम तमु ग्रिह लिपिमा लेखिन्छ (आचार्य, २०२०) । यस भाषामा शब्दकोश निर्माण भएको छ । २०५८ सालको जनगणनाअनुसार १.४९ प्रतिशत जनसङ्ख्याले यो भाषा बोल्दछन् । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार यस भाषाका प्रयोगकर्ता १.२३ प्रतिशत रहेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १.१२ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा गुरुङ भाषा बोल्छन् । वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार बान्तवा भाषा ०.४७, शेर्पा भाषा ०.४, मगर खाम ०.३१, चाम्लिङ ०.३१, चेपाङ ०.२, सुनुवार ०.११ प्रतिशतले बोल्छन् ।

आग्नेली परिवारका भाषाहरू

नेपालको पूर्वी तराईको भ्रपा जिल्लामा र सीमावर्ती भारतको बिहार, बङ्गाल र आसाम राज्यमा फैलिएका सन्थालहरूको भाषा सन्थाल हो (बन्धु, २०७३)। भारतमा सन्थाल भाषाभाषीको सङ्ख्या बढी भएकाले त्यहाँ यस भाषाका पाठ्यसामग्री देवनागरी र रोमन लिपिमा उपलब्ध छन्। यिनीहरूको ओलचिकी भन्ने लिपि पनि छ। नेपालमा आग्नेली परिवारका दुईवटा भाषाहरू सतार वा सन्थाल र खडिया भाषा बोलिन्छन्। सतार भाषा नेपालको पूर्वी तराईका भ्रपा र मोरङमा बसोबास गर्ने सतारहरूले बोल्दछन्। खडिया भाषा पूर्वी तराईको भ्रपा र मोरङ तथा मध्य तराईको कपिलवस्तु जिल्लामा बोलिन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। २०६८ को जनगणनाअनुसार सतार भाषाका प्रयोगकर्ता ०.१९ प्रतिशत रहेका छन्। खडिया भाषाको प्रयोग भ्रपा, मोरङ र कपिलवस्तुमा गरिन्छ। यो अलिखित भाषा हो। वि.सं. २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार खडिया भाषा बोल्ने वक्ता २३८ जना रहेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार ०.१८ प्रतिशतले मातृभाषाका रूपमा सन्थाली भाषा बोल्छन् भने खडिया भाषा बोल्ने वक्ता १३२ जना रहेका छन्।

द्रविडेली परिवारका भाषाहरू

पूर्वी तराईको मोरङदेखि पर्सासम्म छरिएर बसेका द्रविड मूलका उराँवहरूले बोल्ने भाषालाई धाँगड वा भ्रपा भाषा भनिएको छ भने अहिले उराँव भनिएको छ। भारतको छोटा नगपुरमा बोलिने कुरुख भाषासँग यसको साम्य छ भन्ने विद्वानहरूको भनाइ छ (बन्धु, २०७३)। २०५८ सालको जनगणनाअनुसार द्रविडेली परिवारका भ्रपा र किसान भाषा बोलिन्छन्। भ्रपा भाषा पूर्वी र मध्य तराईका केही जिल्लामा बसोबास गर्ने भ्रपा जातिले बोल्छन्। किसान भाषा पूर्वी तराईका केही जिल्लामा बस्ने किसान जातिले बोल्दछन् (भण्डारी र पौड्याल, २०७८)। २०६८ सालको जनगणनाअनुसार द्रविड भाषापरिवारअन्तर्गत पर्ने भ्रपा वा धाँगड भाषा मात्र नेपालमा बोलिन्छ। नेपालको पूर्वी तराईका जिल्ला भ्रपा, मोरङ, सिराहा र जनकपुर जिल्लामा यस भाषाका वक्ता पाइन्छन्। २०६८ सालको जनगणनाअनुसार भ्रपा भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने वक्ता ०.१३ प्रतिशत मात्र रहेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १००४ जना वक्ताले किसान भाषालाई मातृभाषाका रूपमा बोल्छन्।

एकल परिवारको भाषा

अन्य भाषापरिवारसँग नमिल्ने भाषालाई एकल परिवारअन्तर्गत राखिन्छ। नेपालमा यस भाषापरिवारको कुसुन्डा भाषा मात्र छ। नेपालको गण्डकी क्षेत्रदेखि कर्णालीका किनारसम्म फैलेको चुरे पहाडका वरिपरि घना जङ्गलमा कन्दमूल सङ्कलन गर्ने र सिकारीको जीविका लिई वनमा आश्रित हुने कुसुन्डाहरूको भाषा कुसुन्डा हो (बन्धु, २०७३)। वि. सं. २०५८ को जनगणनाअनुसार कुसुन्डा भाषा बोल्ने वक्ता ८७ जना रहेका थिए भने २०६८ सालको जनगणनाअनुसार २८ जना रहेका छन्। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार २३ जना वक्ताले मातृभाषाका रूपमा कुसुन्डा भाषा बोल्छन्।

नेपालमा दोस्रो भाषाको अवस्था

कुनै पनि वक्ताले मातृभाषाबाहेक कुनै अर्को भाषा सिक्ने र प्रयोग गर्ने गरेको छ भने त्यसलाई दोस्रो भाषा भनिन्छ। बहुभाषिक देशमा दोस्रो भाषाको प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको हुन्छ। अहिले विश्वमा दोस्रो भाषाका रूपमा अन्य भाषा सिक्ने क्रम निकै बढेको देखिन्छ। कुनै वक्ताले प्रयोग गरिरहेको भाषाको आवश्यकता घट्न गएको वा दोस्रो वा कुनै भाषाको आवश्यकता बढ्न गएको अवस्थामा दोस्रो भाषातर्फ वक्ताको बढी भुकाव हुन जान्छ। नेपालमा दोस्रो भाषाको अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका ३

नेपालमा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग भएका प्रमुख भाषाहरू

भाषा	राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ता प्रतिशत	राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ता प्रतिशत
नेपाली	४६.२३	३२.७७
मैथिली	०.९२	०.७४
हिन्दी	०.७६	४.६३
भोजपुरी	०.४८	०.६०
अंग्रेजी	०.३५	०.३१
थारू	०.३१	०.३२
बज्जिका	०.३०	०.२३
अवधी	०.२६	०.१७
उर्दु	०.२५	०.१७
तामाङ	०.२५	०.१३
मगर ढुट	०.१९	०.१६
भोटे	०.१६	
बान्तवा	०.१५	०.११
नेवारी	०.११	०.१२

स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, राष्ट्रिय जनगणना २०७८ ।

नेपालका सन्दर्भमा नेपाली भाषा प्रमुख दोस्रो भाषाका रूपमा रहेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालका कुल जनसङ्ख्याको ४६.०८ प्रतिशत वक्ताको दोस्रो भाषा नभएको अवस्था देखिन्छ भने ४६.२३ प्रतिशत वक्ताले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई अवलम्बन गरेको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार १० हजारभन्दा बढी व्यक्तिहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने भाषाहरू २५ वटा देखिएका छन्। २०६८ को जनगणना अनुसार त्यस प्रकारमा दोस्रो भाषाहरू जम्मा १८ वटा थिए। २०७८ मा नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या निकै बढेको छ भने हिन्दी भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या उल्लेखनीय रूपमा घटेको छ (राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना, २०२१)। २०६८ को

जनगणनामा अवधी, भोजपुरी र मैथिली भाषी वक्तालाई सम्पर्क भाषाका रूपमा हिन्दी भाषा बताउन राजनीतिक दबाव दिएका कारण हिन्दी भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या बढी देखिएको थियो ।

नेपालका भाषाहरूको शिक्षणको अवस्था

भाषा सम्पर्कको महत्त्वपूर्ण माध्यम हो । भाषाको संरक्षणका लागि शिक्षा र शिक्षणमा प्रयोग गर्नुपर्छ । भाषा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य अरूका विचार वा भावनालाई ग्रहण गर्नु तथा आफ्ना अनुभव तथा ज्ञानलाई उपयुक्त प्रकारले अभिव्यक्त गर्नु हो । नेपालमा भाषा शिक्षणका लागि मैथिली, भोजपुरी, अवधी, तामाङ, लिम्बू, बान्तावा राई, चाम्लिङ राई, शेर्पा, गुरुङ, मगर, नेवार (नेपाल भाषा), थारू, सुनुवार, राजवंशी, याक्खा, मुगाली, धिमाल, बज्जिका, कुलुङ, चेपाङ, खालिङ राई, राना थारू भाषा आदिमा आधारभूत तह (विशेषतः कक्षा १ देखि ५ सम्म) का पाठ्यसामग्री निर्माण भएका देखिन्छन् (तुम्याहाङ, २०८०) । त्यस्तै प्रत्येक मातृभाषामा कथा, जीवनी र संस्कृति गरी तीन तीनवटा बाल सन्दर्भसामग्री पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट बनेका छन् । यसरी बनेका बाल सन्दर्भसामग्रीहरू मैथिली, भोजपुरी, लिम्बू, थारू, अवधी, मगर, नेवार (नेपाल भाषा), डोटेली, थकाली, चाम्लिङ राई, गुरुङ, शेर्पा, बान्तावा राई, उर्दू र संस्कृत भाषाका रहेका छन् (तुम्याहाङ, २०८०) । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्राथमिक तहका लागि नेपाली भाषाबाहेक अन्य २६ वटा भाषाहरू (मैथिली, भोजपुरी, लिम्बू, थारू, अवधि, मगर ढुट, नेपाल भाषा, डोटेली, थकाली, चाम्लिङ, गुरुङ, सेर्पा, बान्तवा राई, उर्दू, संस्कृत आदि) मा सीमित मात्रामा पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरेर नेपालभरि जम्मा ५०१ वटा सरकारी विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ५ सम्म आंशिक रूपमा मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरेको छ (प्रधान, सन् २०२१) । भाषा आयोगले स्थानीय निकायहरूसँगको सहकार्यमा गरेको अध्ययनअनुसार २०७५/०७६ मा २० वटा भाषाहरूमा र २०७६/०७७ मा थप ४ वटा नेपाल भाषा (नेवारी), तामाङ, बज्जिका र सुनुवार) भाषाहरूमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न सकिने सम्भावना देखाएको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७) । नेपालका भाषाको संरक्षणका लागि प्राथमिक तहमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिनु उपयुक्त र प्रभावकारी हुन्छ । प्रत्येक मानिसले आफ्नो विचार, भावना, अनुभव आदि अन्य भाषाको तुलनामा मातृभाषामा सहज, स्वाभाविक तथा प्रभावकारी रूपमा प्रकट गर्न सक्छ (प्रधान, सन् २०२१) । नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको पहिचान गरी तिनको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्न मातृभाषामा शिक्षण गर्नु जरुरी हुन्छ । भाषा आयोगले आ.व. २०७३/०७४ देखि नै मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षासम्बन्धी स्तर मापन र प्रयोग सम्भाव्यतामा केन्द्रित रहेर समुदाय र विद्यालयमा स्थलगत अध्ययन, अनुसन्धान गरी २०७६/०७७ सम्म पूर्वप्राथमिक तहदेखि न्यूनतम कक्षा ३ सम्म शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुन सक्ने जानकारी गराएको छ (प्रधान, सन् २०२१) । कतिपय स्थानमा भाषा आयोग र स्थानीय तहको सक्रियतामा मातृभाषा शिक्षण प्रयोगका रूपमा सुरु गरिएको छ । गोरखापत्र दैनिकले २०६४ असोज १ देखि 'नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठ' का रूपमा अलगगै पृष्ठ छुट्ट्याएर नेपालका विभिन्न भाषाभाषीका विभिन्न सामग्री, समाचार र सूचनामूलक सामग्रीहरू छापिरहेको छ । यसमा ४० वटा भाषालाई क्रमशः पालो आउने गरी स्थान दिइएको छ । ती भाषाहरूमा अछामी, अवधी, उर्दू, उराँव, किसान, कुमाल, खस जुम्ली, गुरुङ,

चाम्लिङ राई, चेपाङ, जिरेल, डोट्याली, ताजपुरिया, तामाङ, थामी, थारू, दनुवार, दराई, धिमाल, नेपाल भाषा (नेवारी), बज्जिका, बम्हाडी, बान्तवा राई, बराम, बाहिङ, भोजपुरी, मगर (ढुट), मगही, माभी, मारवाडी, मुगाल, मेचे, मैथिली, राजवंशी, लिम्बू, ल्होमी, ल्होमो, सुनुवार, संस्कृत, शेर्पा रहेका छन्। यसले नेपालका मातृभाषाको संरक्षण र विकासमा योगदान पुगेको छ।

नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक जस्ता विशेषतालाई आत्मसात् गरी नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको कामकाजको भाषा निर्धारण गर्ने, नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय र शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक प्रदान गरेको छ। नेपालको संविधान २०७२ ले पनि नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्न भाषा आयोग गठन गरी सकारात्मक कार्य गरेको छ।

निष्कर्ष

नेपालमा मुख्य रूपमा भारोपेली, भोटबर्मेली, द्रविड, आग्नेली र एकल परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। भारोपेली विश्वको सबैभन्दा धेरै मानिसहरूले बोल्ने भाषाका रूपमा रहेको छ। नेपालमा वि.सं. १९६८ सालबाट जनगणना सुरु भएको हो। नेपालमा भएका जनगणनाका तथ्याङ्क अनुसार वि.सं. २००९/११ मा ४४, वि.सं. २०१८ मा ३६, वि.सं. २०२८ मा १७, वि.सं. २०३८ मा १८, वि.सं. २०४८ मा ३१, वि.सं. २०५८ मा ९२, वि.सं. २०६८ मा १२३ र २०७८ मा १२४ सङ्ख्यामा भाषाहरू बोल्ने गरिएको देखिन्छ। यसरी विभिन्न जनगणनामा फरक फरक भाषिक तथ्याङ्क आउनुमा वैज्ञानिक रूपमा भाषिक सर्वेक्षण नहुनु, स्पष्ट आधारविना नै विभिन्न भाषाका भाषिकाहरूलाई भाषाको मान्यता दिनु, भाषाको महत्त्वलाई ख्याल नगर्नु, आग्रह पूर्वाग्रहका आधारमा भाषा सङ्ख्या र तिनका वक्ता सङ्ख्या तोक्नु आदि रहेका छन्। यसरी यस लेखमा राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कलाई विगतका तथ्याङ्कका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। माथिको भाषिक अध्ययनले भाषाको जनसङ्ख्या, शैक्षिक स्तर र शिक्षण पक्ष, अभिव्यक्ति क्षमता, लोकप्रियताजस्ता कुराहरूलाई हेरेर भाषानीति अपनाउनुपर्ने देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कलाई हेर्दा स्वदेशमा बोलिने आफ्नै मातृभाषा र साभा सम्पर्क भाषा नेपाली भाषाप्रति सम्मानको भाव देखिएकाले नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने वक्ताको सङ्ख्या वृद्धि भएको देखिएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को पछिल्लो तथ्याङ्कलाई हेर्दा १२४ वटा भाषाहरूको अस्तित्व नेपालमा रहेको देखिन्छ। तीमध्ये १३ वटा भाषाहरू नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तामाङ, बज्जिका, अवधी, नेपाल भाषा (नेवारी), मगर ढुट, डोटेली, उर्दू, याक्थुङ/लिम्बू र गुरुङ भाषाका वक्ताको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको नब्बे प्रतिशतभन्दा बढी रहेको देखिनुले नेपालको बहुभाषिक चरित्र स्पष्ट हुन्छ। नेपालमा बोलिने भाषाको तथ्याङ्कलाई शिक्षण गर्दा भाषाको तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गर्नुपर्छ र कुन भाषाको सङ्ख्या घट्दा कुन भाषाको सङ्ख्या बढेको छ भन्ने कुराको व्याख्या गर्नुपर्छ। त्यस्तै भाषिक वक्ताको सङ्ख्यामा देखिने परिवर्तनका कारण पहिचान गरी मातृभाषाको महत्त्व तथा दोस्रो भाषा सिकाइको आवश्यकता स्पष्ट पार्नुपर्छ। नेपालमा

प्रयोगमा रहेका तथा मातृभाषाका रूपमा प्रयोगमा रहेका भाषाहरूलाई लोप हुनबाट जोगाई त्यसको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्न प्राथमिक तहसम्मका बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्नु प्रभावकारी र उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *भाषा शिक्षण केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, कुशिमला (सन् २०२०), नेपालमा बोलिने भाषाहरूको परिचय, *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेशन*, ४२), २१५-३०, DOI: <https://doi.org/10.3126/ire.v4i2.27937>.
- ओझा, रामनाथ (२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान*, वाङ्मय प्रकाशन गृह ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०५९), *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०५८* ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना- २०६८* ।
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०७०), *भाषाविज्ञान*, (दोस्रो संस्क.), पाठ्यसामग्री पसल ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाजभाषाविज्ञान*, वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र प्रालि ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६३), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, (छैटौँ संस्क.), शुभकामना बुक्स एन्ड स्टेसनरी ।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०६६), *सामान्य भाषाविज्ञान*, (चौथो संस्क.), शुभकामना प्रकाशन ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६३), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- तुम्याहाड, अमर (२०८०), नेपालमा मातृभाषा शिक्षाको अवस्था, *भाषालोक*, १-११ ।
- थापा, दिनबहादुर (२०६९), *समाज भाषाविज्ञान*, काष्ठमण्डप पुस्तक घर ।
- नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान २०७२*, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- प्रधान, मीरा (सन् २०२१), मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरू, *जेएमसी रिसर्च जर्नल*, १० १), पृ. ५४-६८ ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान*, (नवौँ संस्क.), साभा प्रकाशन ।
- भण्डारी, पारसमणि र पौड्याल, शालिकराम (२०७८), *समाजभाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञान*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- भाषा आयोग (२०७७), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन*, २०७६/०७७ ।
- भाषा आयोग (२०७८), *सरकारी कामकाजको भाषाका आधारहरूको निर्धारण तथा भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू* ।
- योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५८), *भाषाविज्ञान*, न्यु हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०८०), *राष्ट्रिय जनगणना र आवास जनगणना*, २०२१ ।
- रेग्मी, दानराज (सन् २०१७), नेपालमा भाषाहरूको स्थिति र भाषिक सर्वेक्षण : समीक्षात्मक विश्लेषण, *गिपान*, ३२) ।
- रेग्मी, भीमनारायण (२०८०), भाषिक तथ्याङ्कमा पहिचानको प्रतिबिम्ब, *भाषालोक*, १४३-१६० ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), *आधुनिक भाषाविज्ञान*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।